

Uredniški zapis

Spore med Evropsko unijo in Združenimi državami Amerike v okviru decembrskih sklepnih pogajanj GATT glede avdiovizualne industrije bi lahko označili samo za »vrh ledene gore« v globalnih transformacijah, ki zadevajo komunikacijsko in informacijsko dejavnost. Ob teh globalnih spremembah je treba posebej omeniti spremembe, ki se v komunikacijski sferi dogajajo v nekdanjih socialističnih državah – delno pod vplivom globalnih sprememb, delno pod vplivom avtohtonih političnih, ekonomskih in kulturnih (r)evolucij. In končno, Slovenija v tem času ni brez svojih lastnih specifik – njenega sodobnega razvoja gotovo ni mogoče preprosto subsumirati pod globalne in regionalne določenosti.

Te tri vidike – globalnega, »regionalnega« in lokalnega oz. svetovnega, vzhodno-srednjeevropskega ter slovenskega – postavljajo v ospredje članki slovenskih in dveh gostujočih avtorjev, ki smo jih povabili k sodelovanju pri oblikovanju tokratne tematske številke Teorije in prakse. Vprašanja preurejanja komunikacijskega prostora (morda bi bilo celo smiselneje govoriti o komunikacijskih prostorih oz. sferah) s pričujočimi članki še zdaleč niso izčrpno obdelana, gotovo pa je v njih dovolj tehtnih nastavkov za iskanje dogovorov na ključna vprašanja sodobnih komunikacijskih reform in transformacij.

FRANCE VREG*

Transnacionalno in interkulturno komuniciranje

Integracijski procesi in interkulturni konflikt v Evropi

Avtor ugotavlja da so tradicionalne teorije v interkulturnem komuniciranju videvale »srečevanje« kultur z različno zgodovinsko in kulturno tradicijo. Le redki teoretiki so poudarjali, da ne gre le za mirno srečevanje kultur in njihovih vrednostnih sistemov, marveč za »trčenje« dveh kultur, dveh osebnostnih, skupinskih, kulturnih in nacionalnih identitet, za spopad moči in interesov.

---

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

Sodobni komunikacijski teoretiki so na temelju teoretičnih spoznanj in empiričnih raziskav, pa tudi izkušenj z interkomunikacijskimi procesi v Evropi, Severni in Južni Ameriki ter na drugih kontinentih izoblikovali novo paradigmo interkulturalnega komuniciranja. V ospredju je misel, da interkulturalno komuniciranje poraja različne oblike interakcije in da ga ne moremo presojati le kot kompetitivno, nekonfliktno soočanje različnih kultur in kulturnih entitet. Interkulturalni konflikt latentno skriva v sebi korenine interesnih nasprotij, ki jih ni možno razreševati z idealnim modelom triadičnega procesa transkulturne mediacije.

Interkulturalno komuniciranje le redko vsebuje prvine racionalne komunikativne interakcije dveh komunikativno kompetentnih partnerjev, ki skuša dosežati (spo)razumevanje. Model komunikativne interakcije je celo v praksi pripadnikov iste kulture kontrafaktičen, medtem ko je v komunikacijski praksi pripadnikov različnih kultur utopičen. V interkulturalnem komuniciranju prevladujejo prvine strateške interakcije, kjer se soočajo osebni, skupinski in nacionalni interesi. Komunikacijska situacija vzpostavlja napetost med obema komunikacijskima sistemoma. Vzpostavi se razmerje merjenja moči (politične, gospodarske, tehnološke in druge) in ohranjanja dominantnosti.

Interkulturalno komuniciranje v pričujočem spisu je definirano kot oblika strateške interakcije, ki vsebuje dva protislovna procesa: proces zблиževanja dveh kultur ter proces varovanja identitete, moči in interesov.

Interkulturalna strateška interakcija se ne odvija v odnosih enakopravnosti in strpnosti, marveč je oblika komunikacijske in jezikovne prevlade velikih kultur in etničnih skupin, preglasovanja velikih narodov in držav. V tej strateški interakciji je govor »oropan« funkcije sporazumevanja, ugasne moč prepričevanja, kajti moč in interes močnejšega diktirata »sporazum«. Interakcijsko strateško komuniciranje vsebuje elemente oblastniškega komuniciranja, agresivnega prepričevanja, imperativnega ukazovanja, moralnih obsodb, ki lahko vzbudi strah pri adresantu (perlokucijski učinki). »Kar se uveljavlja z zunanjim vplivanjem (gratifikacija ali grožnja, sugestija ali zavajanje), intersubjektivno ne more veljati za sporazum...« (Habermas, 1988: 129).

»Trčenje« dveh kultur sproži obrambne mehanizme osebnosti, skupine, naroda ali države, ker se podzavestno in/ali zavestno (tudi manipulativno) »prebudijo« potrebe (nagoni) po varovanju kulturne, nacionalne, verske in ideološke identitete. Nekateri teoretiki celo opozarjajo, da strateška interakcija vzbudi nasprotni učinek: ker postaneta intencionalnost in interesna kalkulacija transparentni, se okrepi medsebojno nezaupanje, zato sta sporazumevanje in kooperiranje manj verjetni. Taka, na lastnem interesu utemeljena strateška komunikacija ne razgradi, marveč zaostri tujost, negotovost in nezaupanje, ki se vzpostavi med komunikatorji kot predstavniki nacionalnih interesov. »Komunikatorji si drug o drugem ustvarijo predstavo, da je vsak zainteresiran samo, kako na najbolj učinkovit način doseči prednost pred drugim« (Bender, 1992: 189).

Komunikacijska znanost je tradicionalno teorijo interkulturalnega komuniciranja gradila na premisah teorije simboličnega interakcionizma, zgodnjih socioloških teorij o komunikacijski interakciji v skupinah ter strukturalno-funkcionalnih analiz množičnega komuniciranja. Kritične teorije so problematizirale medijsko »kulturno industrijo« (Adorno, Horkheimer) in opozorile, da človeško življenje obvladujejo negativitete: moč oblasti in nemoč ljudi, zato se družba kaže ljudem kot tuja moč. V družbah je ogromna koncentracija moči, v svetu pa težnja po prerazdelitvi moči. Zato je nujna reformulacija paradigme o interkulturalnem komuniciranju. V tem sestavku bomo opozorili na nekatere teoretične nekonsistentnosti tradici-

onalnih pristopov ter na kompleksnost spleta determinant interkulturene komunikacije.

Komunikacijska strateška interakcija

Komuniciranje je kompleksno, razvojno dejanje, v katerem človek interaktira z okoljem. Po Meadu je dejanje »impulz, ki vzdržuje življenjski proces, tako da odbira vrsto dražljajev, ki jih potrebuje. Tako organizem ustvarja okolje« (Mead, 1934: 6). Fizično delo v človeku razvije odnos do predmetov in do okolja. Geneza osebnosti je neločljivo povezana z mišljenjskimi procesi, reflektivno zavestjo, jezikom in komuniciranjem v interakciji z okoljem. »Identiteta podružbljenega individuuma,« je zapisal Habermas, »se oblikuje v mediju jezikovnega sporazumevanja z drugimi in hkrati v mediju življenjskega – intrasubjektivnega sporazumevanja s samim seboj (Habermas, 1988: 191).

Toda geneze osebnosti ni mogoče pojasniti le v luči simboličnega interakcionizma in filozofije komuniciranja. Mead je sicer opozarjal na fizični proces človekovega delovanja, na gibe (geste) organizma, kot so motorične, mimične in vokalne geste. Tako se je približal razlagi osebnostne identitete, ki jo je kasneje razvila antropologija. Sodobna antropologija ugotavlja, da je telesna identiteta najzaznavnejši, najvidnejši in najrazpoznavnejši indic vsake identitete (Južnič, 1993: 17).

Za komunikacijsko teorijo to pomeni, da so oblike neverbalne komunikacije sestavni del kompleksnega spleta komunikacijskega procesa in da komuniciranja ni moč omejiti le na izmenjavanje verbalnih simbolov. Zato sodobna komunikologija proučuje simboliko telesne konstitucije, izrazne oblike posameznih delov telesa, barvo telesa (rase), fizične lastnosti telesa, gibe telesa, obrazno mimiko, vizualno komuniciranje (govorica oči), kemično komuniciranje (vonji), vokalno simboliko (barva glasu, ritem, melodika), oblike taktilnega komuniciranja (dotikanje kot oblika sporazumevanja), komunikacijsko vedenje spolov, vplive okolja na komunikacijsko (zlasti spolno) vedenje živih bitij.

Biopsihološke determinante interagiranja

Komunikacijska teorija pa mora raziskati tudi psihobiološke determinante, ki jih razkrivajo sodobna bionika, etologija in nevrofiziologija.

Človek zadovolji svoj osebnostni »jaz« s prizadevanjem po samouresničitvi, lahko bi rekli po sebični uveljavitvi sebe v življenjski vlogi. Ko zadovolji svoje biološke potrebe (prehranjevalne, spolne, samoohranitvene, ohranitev svojega rodu in druge), ki mu omogočajo preživetje in reprodukcijo, skuša obvladovati socialno okolje: skuša si izboljšati socialni položaj, povzpeti se po hierarhični lestevici, zaželi si obvladovati soljudi kot voditelj (človeških čred).

Že Duncan (1967: 250) je opozoril, da simboli konstituirajo družbeni red in hierarhijo; ta je vidna v simbolizaciji nadrejenosti, enakosti in podrejenosti. Socialni red temelji na moči; transcedentalna moč pa se utrjuje s komuniciranjem hierarhične moči in oblastništva. Hierarhična komunikacijska akcija vsebuje boj za legitimnost oblasti.

Etologija skuša odgovoriti na vprašanje, ali človeka in žival ne spodbujajo enaki motivi, ko zadovoljujeta svoje prabiološke potrebe po preživetju: prehranjevanju, obvladovanju okolice in reprodukciji vrste. Nedvomno je bistvena razlika:

žival obvladujejo nagoni in izkušnje v boju za preživetje, človeka pa vodijo razum, čustva in spoznanja na določeni civilizacijski ravni. Človek ima komunikacijsko moč jezika, ki je temeljna prvina simbolične interakcije, medčloveškega sporazumevanja in bivanja v svetu življenja. Živali (zlasti primati) razvijajo različne oblike kemičnega, taktilnega, akustičnega, vizualnega biokomuniciranja, ki jih človek ni razvil, kljub temu pa so komunikacijsko omejene, evolucijsko zavrte.

Ker pa imajo visoko razvita živa bitja anatomsko, fiziološko in nefiziološko dokaj analogne organizme ter imajo vgrajene podobne mehanizme homeostaze, metabolizma in informacijskih prenosov, lahko pri proučevanju primerjalnega vedenja živih bitij razkrijemo nekatere genetske in biološke korenine odzivanja na dražljaje okolja.

Sodobna sistemska teorija je ugotovila, da imajo biološki, psihološki in sociokulturni sistemi določeno stopnjo senzitivnosti, da se odzivajo na dražljaje okolja, da v kortikalne (možganske) centre vtiskujejo stanja in dogajanja okolja. Organizem je v tem komunikativnem procesu v stanju napetosti, ker je zaznava okolja pomembna za »preživetje« v socialnem okolju oziroma za preživetje v naravi. Že naši predniki so se v boju za preživetje biološko odzivali na strah na enak način kot živali, namreč s fiziološkim mehanizmom povečanja koncentracije adrenalina v krvi. Za pračloveka je bil ta odziv idealen, enako koristen je za sodobnega človeka. Človek pozabi na razum, sprostitjo se neslutene energije in notranji gon ga pahne v obrambo, v boj za preživetje. To so stanja v vsakdanjem življenju, predvsem pa v vojnah.

V tem družbenem dejanju človek neverbalno in verbalno komunicira: dvigne roko, oči se zaiskre, mimika obraza izraža napetost, strah ali agresivnost, jezikovna komunikacija je sunkovita, pretrgana, barva glasu se spremeni itd. Simbolično komuniciranje se sprevrže v izražanje preprostih verbalnih znakov in simbolov. Interakcijsko komuniciranje se spremeni v enostransko strateško akcijo, ki je podprta z grozilnimi gibi.

Kadar doživlja nevarne situacije, se v človekovem komuniciranju zrcalita strah in tesnoba (anksioznost). Človek je nenehno izpostavljen stresom: te povzročajo konflikti v družini, v skupini, v družbi, nesreče ali smrt v družini, razveza zakona, socialni neuspehi, izguba zaposlitve, pa preživetja eksplozij, potresov, poplav, strelav. Človek se v takih socialnih situacijah odziva refleksno, iracionalno, čustveno, celo paranoično. Neverbalno in verbalno komuniciranje je determinirano z notranjo tenzijo (napetostjo), ki jo povzroči stres.

Človekovo notranje ravnotežje je v takih situacijah porušeno. Njegovo komuniciranje je ambivalentno, izraža strah in pogum. Taka komunikacijska situacija ne dopušča, da bi človek razvil simbolično interakcijo na temelju empatije, kognitivnih in orientacijskih procesov, recipročnosti in refleksivnosti. Komunikacijsko vedenje v takih situacijah pogosto vsebuje jezikovne simbole, ki izražajo agresivnost oziroma strah. Komunikacijsko vedenje je še bolj zaostreno, če se napaja na preživetih depresijah, frustracijah in travmah.

Vsi živi sistemi skušajo ohranjati trdna stanja (stabilnost) tako, da ohranjajo sistem v dinamičnem ravnotežju. Biološka zakonitost je vzdrževanje notranjega ravnotežja (homeostaza). Organizem s fiziološkimi procesi ohranja ravnotežje tako, da vzdržuje stalno notranje okolje v organizmu (stalno temperaturo, enake kemične sestave, stalne stopnje presnove v ravnotežju, tako da optimalno in harmonično delujejo (pljuča in drugi notranji organi). Povratne zveze imajo funkcijo zagotavljanja dinamičnega ohranjanja stanj organizma.

Podobne procese ohranjanja ravnotežja odkrivamo tudi pri interakciji človeka

s socialnim okoljem. Zunanji dogodki lahko porušijo psihično ravnotežje v človeku. Kadar se pojavijo konfliktna situacija in stresi, nastopi spoznavno in čustveno neskladje (kognitivna in afektivna disonanca); poruši se človekovo duševno ravnotežje (izguba prijatelja, razočaranje nad politikom ali stranko, ki ji pripada, dvom o normah in vrednotah). Človek si tedaj prizadeva, da spet vzpostavi psihično ravnotežje, da doseže »duševni mir« in psihično stabilnost. V stanju notranjega in psihičnega neravnotežja je človekovo komuniciranje negotovo, depresivno; krčevito si prizadeva, da bi notranjo nestabilnost prekril s komunikacijsko »stabilnostjo«.

Komuniciranje kot »nagon« po uveljavljanju

Pri vzpostavljanju komuniciranja s sočlovekom se v raznih oblikah kaže genetska in socialna težnja po uveljavljanju in dominantnosti, kot so avtoritativen nastop, agresivnost, polemična ironija in podobno. Človek si s tako dejansko ali igrano samozavestno (samozadostno) držo skuša ohraniti osebno identiteto in pokazati svojo superiornost (fizično, spolno, gmotno, psihično, vednostno, kulturno). Pri tem »nagonsko« presoja, kakšno korist bo dosegel s komunikacijsko interakcijo.

Humana etologija je v življenju živih bitij, zlasti visoko razvitih, razkrila zakonitost, ki so jo poimenovali koncept stroškov in koristi. Vsaka dejavnost (iskanje plena, spolna dejavnost) je povezana s stroški in koristmi; zato mora žival presoditi, ali neka dejavnost vodi k zvišanju ali znižanju njene življenjske usposobljenosti, vitalnosti, moči in učinkovitosti razmnoževanja. Pri tem mora upoštevati porabo časa in energije, pa tudi »stroške« komunikacijskega vedenja (McFarland, 1989:391). Podobno zakonitost so komunikologi uveljavili z modelom nagrade in kaznovanja, ki temelji na ekonomski metafori plačila. Človek bo materialno, statusno in psihično nagrajen, če bo njegova komunikacijska dejavnost v skladu z zahtevami preživetja družbe (materialne in vrednostne reprodukcije). Če ne bo izkazal te »plemenske« življenjske usposobljenosti, ga bo skupina materialno in psihično kaznovala.

Pri živih bitjih lahko ugotovimo genetsko pogojeno spontanost agresivnosti. Ta je posledica interakcije z okoljem, nagona po preživetju v naravi. Močno je razvit nagon po uveljavljanju in nadvladi v živalskem svetu. Žival želi (podobno kot človek) »tekmovati« s sovrstniki, da bi pred samico pokazal, da je močnejši, da je njegova vrednost za preživetje večja kot pri tekmecih. Koncept »vrednosti za preživetje« zadeva tudi kondicijsko sposobnost prilagoditve na izzive okolja (fitness), ki je mera genetskega gradiva, da se ohrani v evolucijskem razvoju. Komunikacijsko vedenje samca izraža »fitness«, zaradi tega pa tudi dominantnost in agresivnost.

Socialna osamljenost lahko vodi do povečane agresivnosti. V tem primeru agresivnost pomeni stopnjevanje obrambni nagon živali (ali človeka), da preživi v okolju. V kategorijo agresivnosti pa ne štejemo občasnega (fiktivnega) »agresivnega vedenja«, s katerim želi žival ali človek potrditi svojo avtoriteto (v krdelu) in ohraniti vodilno mesto v skupini. »Kot agresivno lahko definiramo tisto vedenje,« ugotavlja etolog Eibl-Eibesfeldt, »s katerim ljudje (ali živali) zoperstavijo svoje interese nasprotovanju drugih, torej žele doseči dominantnost. Pri tem je agresivnost instrumentalno vzpostavljena v zelo različnih funkcionalnih zvezah: za izsiljevanje virov, za uničenje rivalov in podobno. Agresivnost ima za cilj, da odstrani ovire, ki se zoperstavijo k cilju stremečemu vedenju« (Eibl-Eibesfeldt, 1986:470).

Dominantna komunikacija (z latentno agresivnostjo in grožnjo po represiji) je sestavni del komuniciranja človeka v skupini, zlasti pa v velikih, hierarhičnih sistemih. Politični in gospodarski sistemi zavestno in načrtno uvajajo agresivno strategijo političnega komuniciranja, da bi uresničili svoje cilje in interese.

Komuniciranje kot »spopad« med Erosom in Eris

Medosebno komuniciranje vsebuje številne oblike konjunktivnih in disjunktivnih procesov. Idealnih procesov sporazumevanja v stvarnosti ni. Celo v najbolj pristni medsebojni komunikaciji med prijatelji so poleg situacij (spo)razumevanja zaznani tudi dvomi, sumničenja o resničnem prijateljstvu, konfliktne situacije in podobni disjunktivni procesi. Stendhal je v svojih romanih v medosebnem komuniciranju prikazal napetostne situacije, kjer se prijatelja oziroma moški in ženska vsak s svojega osebnostnega položaja besedno spopadata in celo rahlo ironizirata. Oče retorike Empedokles je to polarnost razumel v mitološkem kontekstu dveh božanstev: Erosa (boga ljubezni) in Eris (boginje prepira). O teh dveh univerzalnih silah je menil tole: »... pogubni Prepír drži ravnovesje, sredi vsega pa Ljubezen, enaka v dolžino, širino...« (glej: Sovre, 1946:99).

Konfliktnost dialoških situacij so kot retorično polemiko opredelili antični filozofi. Že Parmenid je menil, da obstaja vsa narava samo kot retorika in eristika, samo kot dialektika besed in pojmov, samo kot boj med ljudmi, »... in izven tega ni nečesar?« Gorgias pa je trdil, da resnice sploh ni, zato je treba nasprotnika osmešiti: pomembni sta samo govornikova besedna spretnost in prepričevalna moč (ki jo uteleša Persuazija, boginja prepričevanja). Cilj retorike je vladanje nad drugimi. Šele Aristotel je v svoji Veščini retorike uveljavil znana načela: logos, etos in patos, zlasti pa pomen govornikove osebnosti (Grabnar, 1991:30).

Medosebno komuniciranje je torej soočanje, merjenje moči, besedni »boj«, polemično spopadanje dveh avtonomnih osebnosti, v katerem želi vsaka dokazati svojo miselno ali celo fizično prevlado. Avtentičen dialog je možen ob komunikativni kompetenci obeh akterjev, v katerem vsak komunikativno delujoči subjekt obvladuje univerzalne zahteve po veljavnosti, te pa mora prepoznati tudi njegov komunikacijski partner, kot poudarja Habermas (Vreg, 1990:220). Šele tako je možno nadaljevati komunikativno delovanje. Kadar pa sta partnerja v komunikacijski situaciji diskurzivne kompetitivnosti, si ne prizadevata odstranjevati komunikativnih ovir, marveč po navadi še poglobljata nespozumevanje na intersubjektivni ravni. Ostajata na okopih lastnih interesov in pozicij moči. V tej socialni interakciji ohranjata (branita) vsak svojo osebno identiteto.

Medosebno komuniciranje je kompleksen, kontinuiran interaktivni proces prepričevanja sogovornika, v katerem komunikator (manifestno ali latentno) uporablja tudi elemente strateške interakcije (duhovne prisile in represije). Komunikator skuša vplivati na komunikacijskega partnerja, da sprejme predlagana stališča in vedenjske vzorce. Komunikacijsko akcijo človek začne zaradi določenih interesov in ciljev (osebnih, skupinskih, nacionalnih, državnih in drugih). V komunikacijski strateški interakciji vidi možnost za uresničenje svojih potreb in interesov.

Sociologi opredeljujejo kulturo kot integrirani vzorec človeškega vedenja, ki vključuje človekovo misel, govor in artefakte. Unescova komisija je kulturo definirala kot dinamičen vrednostni sistem naučenih elementov pričakovanj, konvencij, verovanj in pravil, ki omogočajo članom skupine, da komunicirajo med seboj in svetom. Britanski kulturologi pa jo razumejo kot sredstva in vrednote, ki jih izoblikujejo razločljive socialne skupine in razredi na temelju zgodovinsko danih razmer in odnosov, po katerih delujejo in se odzivajo na eksistenčne pogoje (Hall, 1985: 26–27).

Prakse družbenih skupin se kažejo kot načini življenja; ker družbene strukture sestavljajo skupine (razredi), kulture in njene prakse ne moremo povsem ločiti od politične moči. Kulture se oblikujejo, reproducirajo in prenašajo historično in družbeno, hkrati pa so konstitutivni elementi celotne družbene reprodukcije (Vreg, 1990: 277).

Kultura zarisuje okvir identitete človeka, njegovega sveta, življenja. Komuniciranje je s funkcionalnega vidika namenjeno tradiciji in obnavljanju kulturne vednosti, z vidika usklajevanja socialni interakciji, z vidika socializacije pa izoblikovanju osebnih identitet. Sestavine sveta življenja – kultura, družba in osebnostne strukture – so kompleksni smiselni skupki, ki medsebojno komunicirajo, čeprav so utelešeni v različnih substratih. Svet življenja je »sestavljen *enako samobitno* iz treh *medsebojno prekrivajočih* se sestavin« (Habermas, 1988: 99).

V svetu življenja delujejo tudi institucije; v njihovem okviru so normativno uravnani odnosi trga in moči. V tem normativnem okviru se dogajajo vojne konfrontacije, državljanske vojne, genocidi, moralni pretresi.

Kulture lahko združujejo velike narode in države. Kulture so dinamične, nastajajo in izginjajo, se delijo in zlivajo druga v drugo. Svet prihodnosti bodo verjetno določali medsebojni odnosi med sedmimi ali osmimi velikimi kulturami. Te bodo: zahodna, konfucijanska, japonska, islamska, hinduistična, slovanskopravoslavna, latinskoameriška in afriška (Huntington, *Die Zeit*, 1993). Zahodna kultura ima dve glavni različici: evropsko in severnoameriško, islam pa arabsko, turško in malajsko različico. V Evropi se italijanska kultura razlikuje od nemške, francoska od angleške in tako naprej.

Kulturne diference delujejo kot ovire pri doseganju empatičnega razumevanja drugih kultur. Ovire niso le jezik, zgodovina, vera, običaji, institucije in subjektivne predstave udeležencev. Ločujejo jih različni pogledi na odnose med posameznikom in skupino, med državljanom in državo, med starši in otroki, moškim in žensko, med človekom in bogom, različni pogledi na institucije svobode in človekovih pravic, enakosti in hierarhije.

Največja ovira za učinkovito interkulturno komuniciranje je jezikovna raznolikost. Jezik odseva stvarnost določene kulture in vpliva na opredeljevanje izkustev članov kulture. Jezikovne razlike sprožijo in zaostrijo napetosti že na samem začetku interkulturene akcije. Interkulturno komuniciranje otežuje nerazumevanje glede »igranja« vlog v različnih kulturah, različne zaznave sveta, svetovni nazor, načini mišljenja in razkrivanja resnice (logično razmišljanje nasproti intuitivnemu razkrivanju in meditaciji). Značilna je tudi inkongruentnost v motivacijskih orientacijah, ki lahko povzročata sovražne odzive (različni sistemi nagrajevanja in gratifikacij, ki temelje v različnih vrednotah, verovanjih in stališčih). Vse te razlike še stopnjujeta etnocentrizem in stereotipizacija.

Znanstveniki so skušali z empiričnimi raziskavami določiti razsežnosti različnih kultur. Tako je Geert Hofstede v obširnih raziskavah (1980 in 1991) z vprašalnikom v 18 jezikih in v 50 državah razkrival razlike glede štirih razsežnosti: individualnost/kolektivnost, vpliv moči, moškost/ženskost in izogibanje negotovosti. Kasneje je odkril, da se negotovost ne pojavlja izrazito kot izdiferencirano merilo Daljnega vzhoda, marveč je izrazita razsežnost tako imenovanega Konfucijevega dinamizma.

Dimenzijske klasifikacije in reagiranja posameznih kultur na Hofstedovi lestvici so drugi znanstveniki povezali s pojmom konteksta kot družbenega pojava. Kulture visoke kontekstualnosti menijo, da so sporočila in medosebni odnosi v zvezi s kontekstom okolja, v katerem se dogajajo. Nasprotno temu pa kulture nizke kontekstualnosti presojujejo, da so sporočila in odnosi v zvezi s pomeni, ki jih imajo besede. Kulture z visoko kontekstualnostjo so najbolj izrazite na Japonskem, v Koreji, na Kitajskem in Vietnamu, medtem ko v Nemčiji, Švici, ZDA in skandinavskih državah prevladujejo značilnosti nizke kontekstualnosti. Zato ljudje iz držav visoke kontekstualnosti nervozno reagirajo, ko ljudje iz držav nizke kontekstualnosti (Nemčije itd.) neprestano navajajo podatke, ki jih imajo prvi (Japonci itd.) za nepomembne. Nasprotno pa so ljudje iz držav nizke kontekstualnosti razočarani, ker jim vzhodni sogovorniki ne dajejo zadovoljivih informacij (Hall in Hall, 1990: 9).

Dean Barnlund (1989: 42) je primerjal kulturo ZDA s kulturo Japonske in ugotovil, da Amerikanci največjo pomembnost dajejo jasnosti izjave, Japonci pa bolj cenijo dvosmiselnost sporočila. Skratka, japonska kultura v komuniciranju bolj preiskuje tisto, kar je implicitno v sporočilu. Roichi Okabe (1983: 28–29) sodi, da mora sprejemalec dojeti tudi tisto, kar ni izrečeno. To je posledica homogenosti japonske družbe (v primerjavi s heterogenostjo, ki je značilna za ZDA). Zato Japonci dajejo prednost mehkim modelom komuniciranja, v katerih je veliko prostora za različna tolmačenja. V interkulturnem komuniciranju se opirajo na kulturni instinkt, s katerim presojujejo pomembnost v pogovorih.

Primerjava nemške kulture nizkega konteksta s francosko visokega konteksta je pokazala, da Nemci pri poslovnem komuniciranju žele »dejstva, dejstva in samo dejstva«, bodisi dobra bodisi slaba, pri tem pa vključujejo verodostojne projekcije prihodnosti, ki so prikazane na grafikoni (Hall in Hall, 1990: 50 in 53). Francozi pa v svojem modelu bolj cenijo rafiniranost in taktičnost kot pa iskrenost in dejstva. Francoz spretno obide sestavine razpravljanja, tako da mora sogovornik intuitivno odkriti latentna sporočila. Francozi žele najprej ustvariti splošno razpoloženje, medtem ko hočejo Nemci in Amerikanci takoj preiti k problemu in dogovoru. Francozi v skladu s svojo kulturo občutijo potrebo po poglobljenem spoznavanju sogovornika, da bi lahko predvideli, kako se bo oseba vedla v raznih situacijah (prav tam, 119–120).

Razsežnost individualnosti je najbolj izrazita v ZDA, Avstraliji in Veliki Britaniji, medtem ko se h kolektivizmu najbolj nagibajo v Gvatemali, Ekvadorju, Panami, Venezueli in Kolumbiji (Hofstede, 1991: 67). Na neposredni individualizem so najbolj ponosni prebivalci ZDA. Vsak med njimi želi biti lastna osebnost, vsak vidi le lastno kariero in osebni uspeh; manj jih skrbi blagostanje lastne organizacije ali skupine (Hall in Hall, 1990: 147). Nasprotno pa Arabci dajejo prednost komunikativnemu vedenju, ne pa konfliktu, vzajemnosti, sebičnosti. Komuniciranje je usmerjeno k drugemu, k ustrežljivosti, k ugajanju, k pomirljivim stališčem. Mehi-

kanci pa žele doseči soglasje v konfrontacijskih situacijah, v katerih ni ne zmagovalca ne poraženca.

Hofstede (1991: 26) je razsežnosti individualizem/kolektivizem primerjal z delovanjem moči. Ugotovil je, da v Avstriji, Izraelu, na Danskem in v Novi Zelandiji bolj cenijo porazdelitev moči, zato uveljavljajo konzultativni stil sprejemanja odločitev. V Maleziji, Gvatemali, Panami in na Filipinih pa je visoka koncentracija moči ter voditelji izvajajo avtokratski in paternalistični način komuniciranja. Kulturna razsežnost moškosti in ženskosti pa je pokazala, da je razsežnost moškosti najbolj razvita na Japonskem, visoko stopnjo pa kažejo Avstrija, Venezuela, Italija in Švica. K razsežnosti ženskosti pa so bolj nagnjene Švedska, Norveška, Nizozemska in Danska (prav tam, 84).

Ker človek zahodne kulture presoja svojo kulturo kot najvišji dosežek človeštva, se ne trudi, da bi odkrival in sprejemal vrednote drugih kultur. V svoji samozadostnosti se mu zdi, da je zahodna kultura prevladala nad drugimi kulturami. Povečuje zahodni sistem vrednot, zahodne ideje individualizma, liberalizma, ustavnosti, človekovih pravic, enakosti, svobode, pravne države, demokracije, svobodne trgovine, ločitve cerkve od države in druge vrednote. Nezahodne kulture pogosto teh vrednot ne sprejemajo kot nekaj občečloveškega, pač pa kot nekaj, kar nima avtohtonih korenin v njihovih kulturah. Pogosto zavzemajo obrambno držo do teh »tujih« pojmovanj življenja in sveta, do vplivov in mikov zahoda, zlasti do zahodnega pojmovanja človekovih pravic in gesla o ločitvi cerkve od države, ker menijo, da so ogrožene njihove lastne prastare vrednote. Ob poskusih »uvoza« zahodnih vrednot se v teh državah (Kitajska, Burma, Severna Koreja in druge) budita izolacionizem in vračanje k vrednotam lastne kulture.

Produktivna interkulturalna izmenjava mora upoštevati kulturne razlike in razsežnosti, raznovrstnost in drugačnost vrednot v kulturah, drugačne mehanizme varovanja kulturnih identitet in kohezijskih silnic. Interkulturalni komunikator mora opraviti internalizacijo kompleksnih oblik različnih kultur, otresti se mora misterioznosti in predsodkov pred »tujimi« kulturami in samozadostnega povečevanja lastne kulture. Le tako bo lahko inventivno uporabil učinkovite metode komuniciranja v medsebojnem (spo)razumevanju (Williams, 1992:40).

Interkulturalni komunikator mora obvladovati načela transkulturne mediacije, s katero skuša zmanjšati kulturne razlike in omiliti interkulturalni konflikt. Transkulturna mediacija je kompleksen triadski interakcijski proces, v katerem mediator (posrednik) skuša »razelektiriti« napetosti med pripadnikoma različnih kultur in odpreti kanale (spo)razumevanja. Mediator je lahko pripadnik ene izmed kultur, ki se soočata, vendar mora razumeti obe kulturi. Mediacija terja procese razjasnjevanja, identifikacije, prepričevanja in pogajanja, zato mora mediator razviti tele lastnosti: empatijo, senzitivnost, fleksibilnost, strpnost, visoko motivacijo, multikulturne izkušnje, multi- ali bilingvistično znanje. *Interkulturalno komuniciranje pomeni sposobnost gibanja skozi kulturne ovire* (Vreg, 1990:286).

Avtor zato posebej obravnava vznikanje identifikacijske in solidarnostne zavesti, oživljanje etničnosti in zavesti o sebi kot narodu. Skupnosti ljudi iste kulture se začno vse bolj zavedati, da imajo »zgodovinske in sedanje spomine in/ali izkustva, predstave o tradiciji in s kulturo prenašane mite o svojem izvoru« (Heckmann, 1992:2). K temeljni značilnosti nastajanja skupnosti z občutkom »Mi« identitete sodi tudi nativizem, t.j. tisto kolektivno in zavestno

organizirano stališče, da posameznik demonstrativno poudarja in uveljavlja svoj lastni prispevek k »Mi« zavesti.

Etničnost je v svoji ekspresivni obliki kot nacionalna in zgodovinska zavest, kot sredstvo za sociopolitično opredeljevanje delujočega subjekta in kot identiteto določujoča instanca orientacijskih in pripadnostnih vzorcev osrednji parameter, ki določa hitrost, kakovost in rezultat integracijskih procesov sociopolitičnih sistemih (Wenturis, 1993:11). To teoretično izhodišče nam lahko kritično osvetli interkulturalne procese v evropskih državah in v Evropski skupnosti.

Empirične raziskave in politična stvarnost v Evropi kažejo, da etničnost v evropskih državah sodi k osrednjemu strukturalnofunkcionalnemu in sociopolitičnemu dejavniku.

Najznačilnejšo etnično pluralno sestavo ima Švica, kjer je ustavno zagotovljena enakopravnost treh temeljnih nacionalnih skupnosti. V stvarnosti pa lahko odkrijemo različne oblike interkulturalnega konflikta – zaradi jezikovne, kulturne, politične in ekonomske majorizacije večjega naroda (kar je objektivno povzročeno s številom velikega naroda). Prevlada se ne kaže le v statusu narodov, marveč predvsem v razporeditvi moči: večji, nemški narod obvladuje vse institucije države, gospodarstvo in kulturo. Interkulturalni konflikt je zaradi socialne stabilnosti in kulturne strpnosti sicer omiljen, ni pa odpravljen.

Etničnost je izrazit povezovalnik etničnih manjšin. Nacionalna država v načelu sicer priznava bogastvo multikulturalizma, v stvarnosti pa krepi nacionalni položaj države. Namesto da bi opuščala nacionalnost in krepila načela pravne države, ohranja nacionalistično bistvo. Interkulturalno komuniciranje zlorablja za utrjevanje svoje oblastniške dominantnosti in kulturne superiornosti. Tako je slovenska manjšina v Italiji in Avstriji izpostavljena latentnim asimilacijskim pritiskom (zaradi gospodarske in socialne odvisnosti), občasno pa celo sodno administrativnim diskriminacijam, pa tudi terorističnim napadom neofašistov in heimatdienstovcev. Posebna oblika asimilacijske politike nacionalne države je tudi spodbujanje medetničnih konfliktov med pripadniki etnične manjšine.

V nasprotju z avtohtonimi manjšinami so imigrantske skupine v evropskih državah potisnjene v status tujcev in ponekod nastanjene v novodobnih getih. Zaradi strme rasti nezaposlenosti v Nemčiji, Franciji, Avstriji in drugih evropskih državah se pritisk na imigrantske manjšine stopnjuje do odkritih sovražnosti. Imigrantske skupine se v boju za preživetje oklepajo različnih oblik komunikacijskih in solidarnostnih kohezijskih silnic.

Določene oblike multikulturalizma in strpnega interkulturalnega komuniciranja z manjšinami so uveljavljene v Angliji, kažejo pa se tudi v poskusih dajanja določenih pravic etničnim manjšinam v Franciji. Model »talilnega lonca« v ZDA se je dokončno izkazal kot neuspešen in ZDA kot svetovni »varuh« človekovih pravic so morale začeti razmišljati o evropskem modelu multikulturalizma.

Interkulturalno komuniciranje z izrazitimi političnimi, gospodarskimi, kulturnimi in socialnimi konflikti ter celo z vojaškimi spopadi se pojavlja v Španiji (Katalonija, Baski), v Kanadi (Quebec), na Irskem in drugje. Najusodnejši pa so konflikti v nekdanjih evropskih federacijah. Če se je konflikt v češkoslovaški državni skupnosti razrešil še dokaj racionalno, se je v nekdanji Jugoslaviji in Sovjetski zvezi sprevergel v strahovita »plemenska« pobijanja in etnična čiščenja.

Tudi vzorne evropske demokracije pretresajo etnični konflikti med državami. Evropska politika kulturne integracije se nam vse bolj kaže v luči »pogostosti in intenzivnosti etničnega rivalstva in konfliktov« (Smith, 1981:12). V evropskih

državah je namreč vse več etnično motiviranih socialnopolitičnih in ekonomskih procesov. Etničnost je pojmovana kot vir, iz katerega črpajo prednosti za določene socialne, kulturne in/ali po rasističnih merilih kategorizirane skupine. Etničnost je izrabljena za legitimacijske procese v notranjepolitičnih kohezijskih procesih političnih strank. S pridom jo izkoriščajo nacionalne in nacionalistične stranke in strančice, ki znajo rafinirano manipulirati s čustvi narodne pripadnosti.

Politične stranke z etničnostjo povečujejo svoje možnosti za uresničevanje političnih ciljev.

Etničnost vpliva na socialno-strukturalno povezanost družbe, na procese integracije in organiziranosti. Etnična identiteta lahko omeji število vlog in položajev, ki jih posameznik zavzema v družbi (kar velja zlasti za pripadnike avtohtonih manjšinskih nacionalnih skupin v multinacionalnih skupnostih). Zato sovpliva na pripravljenost razvijanja interkulture komunikacije med delujočimi akterji. Glede na stopnje harmonije ali porasta konfliktnosti med nacionalnimi subsystemi v neki družbi se funkcionalna in strukturalna vrednost etnicizma lahko krepiata, zmanjšujeta ali razpustita.

Ob izgubi vrednostnega sistema se zgradi občutek sociopolitičnega in s tem tudi individualnega izkoreninjenja, ki povzroči destabilizacijo osebne identitete in dezorietnacija lastne biti. V takih razmerah je etničnost »psihološko jedro«, ki lahko spet poveže interese in čustva. Etničnost daje oprejemljiv povez skupnih identifikacij takrat, ko postanejo »druge socialne vloge abstraktne in neosebne« (Bell, 1975:169). Zato kaže priznavati pozitivnost nacionalnih vezi, zavračati pa negativne »nacionalizme«, ki jih tradicionalna nacionalna država ne samo tolerira, ampak tudi spodbuja.

Komunikativna interakcija ter verski konflikti

Med vse pomembnejše sestavine etničnosti sodi tudi verska identiteta. Interkulturalni konflikti zato ne vsebujejo le »trka« kultur in nacionalnih identitet, marveč se vedno bolj hranijo tudi z verskimi spopadi. Svet so v zgodovini pretresali siloviti verski boji, pohodi križarjev, ozemeljska osvajanja islama, vojne med katoliki in protestanti in druge versko-ideološke osvajalne vojne, ki naj bi širile »edino pravo« vero. Tudi velike revolucije (francoska, oktobrska) niso na prapore izpisovale samo političnih in ideoloških gesel, marveč so javno ali prikrito izrabljale tudi verska čustva. Druga svetovna vojna ni bila samo zmaga demokratičnih zavezniških sil nad nacifašizmom, marveč je za seboj pustila tudi velikanske grobnice evropskih židov, sovjetskih pravoslavcev in muslimanov, pa kak milijon surovo pobitih pravoslavnih Srbov, bosanskih muslimanov in hrvaških katolikov.

Sedanji izbruh etnicizma na Balkanu ni le brutalna erupcija in revitalizacija nacionalizma in sovraštva med narodi nekdanje Jugoslavije, marveč je tudi oživljanje verskih mitov. Bojevniki izražajo versko identiteto s katoliškimi križi, pravoslavnimi ikonami in islamskimi simboli. Muslimani in mudžahidi ubijajo v imenu Alaha. Hrvaški katoliki ne branijo le neodvisne države, marveč tudi evropsko predzidje katolicizma. Srbi ne vzpostavljajo le imperialnih meja mitične velike Srbije, marveč ob patriarhovi »strpnosti« širijo tudi meje pravoslavja.

V evropskih državah in v Sloveniji je verska identiteta prav tako vir konfliktnosti. Ker je kohezijska vrednost verskih gibanj podprta s profesionalno organiziranostjo cerkve, lahko moč verske identitete primerjamo z močjo nacionalne in ideološke identitete. Med političnimi, gospodarskimi in socialnimi pretresi, raz-

kroji ali izgubami vrednostnih sistemov je povsem logično, da stopijo v ospredje silnice etničnih in verskih identitet.

V takih zgodovinskih razmerah se interkulturno komuniciranje »bogati« s simboliko ver in mitologij. Komunikacijska sporočila izgubljajo svojo racionalno sestavino in se polnijo z versko čustvenostjo, z versko in ideološko ekskluzivnostjo. Interkulturni konflikt se vedno bolj »hrani« z verskimi diferencami, v ozadje pa stopajo kulturne diference. Obrambni mehanizmi sprožijo procese varovanja (in celo okrepitev) referenčnega odnosa do svojih primarnih in sekundarnih verskih skupin, kar cerkveni profesionalci pojasnjujejo kot krepitev verske zavednosti.

Verski mysticism se je kot demon destrukcije zajedel tudi v evropske države. Na simpoziju Cerkev kot odrešenjska skupnost – država kot pravna skupnost: Katere vezi sprejema sodobna zavest? v Weimarju (16.–18. december 1992) sem bil priča ostre konfrontacije med teologi in pravniki katoličani ter protestanti. Njihova strastna polemična retorika je spominjala na ideološko stigmatizacijo med verskimi boji v Nemčiji in slovensko cerkveno ortodoksno retoriko v času Trubarja. Na podobnem srečanju na Dunaju (21.–22. januarja 1993) pa sem lahko razkrival intraverske konflikte v evropski muslimanski skupnosti, ki v Evropi šteje nekaj milijonov. Ostra konfrontacija je bila zlasti med evropskimi islamskimi demokrati (znanimi univerzitetnimi profesorji) in islamskimi fundamentalisti (funkcionarji islamskih verskih organizacij). Vodstvo simpozija je s transkulturno (in transversko) mediacijo s težavo umirjalo komunikacijski konflikt.

Verska identiteta postaja sestavina konfliktov sodobne rahle stavbe evropske skupnosti.

Interkulturni konflikt in evropska integracija

Avtor ugotavlja, da evropski integracijski procesi kažejo protislovnost in konfliktnost interkulturnega komuniciranja. Transkulturno komuniciranje se odvija pod egido porazdelitve materialnih dobrin in moči, v areni soočanja mogočnih nacionalnih držav, evropskih in ameriških transnacionalk ter globalnih medijskih monopolov. V takih zgodovinskih razmerah ni moč pričakovati, da bi se v Evropi razvila pristna transkulturna mediacija.

Evropa kot prostor sožitja kultur vzpostavlja geografske, gospodarske, politične in kulturne integracijske vezi. Kohezivne sestavine evropske skupnosti so kulturne prvine, ki temelje na antični grški in rimski kulturni tradiciji. Evropska miselnost je našla svojo podstat v zahodnem racionalizmu (Weber), pa tudi v krščanskih humanističnih vrednotah. V evropskem prostoru pa bivajo tudi vrednostni sistemi pravoslavja in islamizma, pa različni filozofski in pravni sistemi vzhodnih kultur.

Ko evropski državniki »kujejo« podobno evropske skupnosti, oživljajo veliko zgodovinsko-kulturno in sociopolitično vprašanje: Kaj je sploh Evropa, kjer so njene meje? Ob teh vprašanjih se šele odstro globoke kulturne, politične, pa tudi verske razpoke, ki delijo Evropo. Evropski etnocentristi samoumevno branijo stališče, da je Evropa središče zahodne civilizacije in zahodnega vrednostnega sistema. Tudi za tvorce evropske skupnosti še ni povsem jasno, ali pojem obsega tudi postkomunistične pravoslavne države nekdanje Sovjetske zveze. Farizejsko se sprašujejo, ali je Evropa tudi »prekletstvo« Balkana, prizorišče krvavih spopadov narodov in ver, ki ogroža in onesnažuje evropsko civilizacijo.

Ali so v tem kaotičnem evropskem prostoru sploh možni integracijski in konfederacijski procesi? Kje so korenine dezintegracijskega zla in neuspešnih transkulturalnih mediacijskih poskusov?

Temeljni vzrok napetosti so nedvomno kotinuirani spopadi za prerazdelitev moči v svetu, poglobljajo pa jih kulturne in verske razlike. Velike nacionalne države z vsemi svojimi energetske viri razvijajo lastno gospodarsko in vojaško moč. V tem globalnem spopadu dominantni narodi širijo tudi svojo kulturo, kar vzbuja odpor majhnih narodov in naraščanje zavesti o pripadnosti nacionalni kulturi. Interkulturalna konfrontacija se zato vse bolj polni z nacionalnimi simboli, ki jih krepi verska simbolika svetovnih ver. Težišče interkulturalnega konflikta se z ekonomskih in političnih žarišč spopada prenaša na probleme nacionalnih in verskih identitet.

Politični arhitekti evropske skupnosti v svojih scenarijih ne upoštevajo teh dezintegracijskih trendov. Njihova vizija velike Evrope se ne sooča s stvarnostjo etničnosti, nacionalnih in verskih razlik. Etničnost se ne kaže kot v smislu utemeljena instanca, marveč kot motivacijska spodbujevalka delnih interesov in nacionalnih egoizmov. Meddržavni odnosi evropskih držav latentno zrcalijo glavne cilje državnih interesov evropske skupnosti. Bolj ali manj manifestno kažejo na prakso, da se implementirajo interesi velikih narodov (Wenturis, 1993:13).

Protagonisti združevanja Evrope se naslanjajo na zgodovinsko-politične državne tvorbe evropske integritete, ki je temeljila na cesaropapistični dominaciji in na temeljih zahodnorimske cerkve. Ta koncept predvideva stvaritev »nove pentarhije«, ki jo sestavljajo Nemčija, Francija, Velika Britanija, Italija in Španija. Iz tega kroga močnih in pravovernih je iztisnjena Turčija zaradi islama, Ciper, Romunija, Bolgarija, Rusija, Belorusija in Ukrajina pa zaradi prevladujočega pravoslavja. Grčiji so v tej evropski hiši vendarle ohranili sedež, ker se je pač vse »evropsko pomembnega« tam začelo.

Nekateri trdijo, da je to zavestna politika, s katero naj bi ohranili načela rimske pravne misli, vključno s katoliškim cerkvenim pravom in kulturnimi dosežki zahodnorimske civilizacije. Če pogledamo na načrtovano karto Evropske unije (glej shemo), vidimo, da gornje trditve potrjuje arhitektura prihodnje Evropske skupnosti: v osrčju je šest ustanoviteljev (Nemčija, Francija, Italija, pa Nizozemska, Belgija in Luksemburg), v drugem krogu so Velika Britanija, Irska, Danska, Grčija, Portugalska, Španija, pa še Finska, Norveška, Švedska. Nekatere evropske države čakajo v prvem predverju, v drugem predverju pa Kohlove možne kandidatke: Poljska, Češka, Slovaška in Madžarska. Na obrobju tega evropskega heliosa se stiska vrsta slovanskih in drugih držav, med njimi tudi Slovenija. V Dantejevem peklu ostajajo Rusija, Ukrajina, Bolgarija, Srbija in še nekatere.

Očitno je, da so temu scenariju botrovale politične, ideološke, nacionalne in verske razlike, ki imajo korenine v zgodovinskih konfliktih in vojnah. Velike nacionalne države uveljavljajo genetska načela politične, gospodarske, kulturne in verske prevlade. Vladajoče elite mobilizirajo vse svoje vire, da bi ohranili vzpostavljeno ravnotežje moči v Evropi. Ta kompleks prevlade in moči je tudi dejavnik ogrožanja političnih, gospodarskih in kulturnih avtonomij majhnih narodov.

- BARNLUND, D., C., *communicative Styles of Japanese nad Americans: Images and Realities*, Wadsworth, Belmont 1989
- BELL, D., »Ethnicity and Social Change«, v: Glazer, N. in Moynihan, D.P., (ur.), *Ethnicity, Theory and Experience*, Cambridge 1975.
- BENDER, CH., *Interkulturelle Kommunikation, kulturelle Identität und Rationalität*, v. Zöllner, M. (ur.), 1992
- GRABNAR, B., *Retorika za vsakogar*, DZS, Ljubljana 1991
- HABERMAS, J., *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*, Suhrkamp, Frankfurt 1988
- HALL, E., T. in Hall, M., R., *Understanding Cultural Differences*, Intercultural Press, Yarmouth, Maine 1990
- HALL, S., »Cultural studies: two paradigms«, v: *Media, Culture and Society*, 1980, cit.: Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. in Woollacott, J. (ur.), *Culture, Society and the Media*, Methuen and Co., New York 1985
- HECKMANN F., »Ethnos, Demos und Nation«, v: Seewann, G., *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, München 1992
- HOFSTEDE, G., *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Sage, Beverly Hills 1980
- HOFSTEDE, G., *Cultures and Organisations*, McGraw Hill, London 1990
- HUNTINGTON, S., P., *Die Zeit*, Hamburg 1993, cit.: *Delo, Sobotna priloga*, 28. 8. 1993, str. 28–29
- McFARLAND, D., *Biologie des Verhaltens. Evolution, Physiologie, Psychobiologie*, VCH, Weinheim, Cambridge, New York 1989
- JUŽNIČ, S., *Identiteta*, FDV, Ljubljana 1993
- MEAD, G. H., *Mind, Self, and Society*, Chicago, London 1972, prvič 1934
- OKABE, R., »Cultural Assumptions of the East and West: Japan and the United States«, v: Gudykunst, W., B., (ur.), *Intercultural Communication Theory*, Sage, Beverly Hills, 1983, 21–44
- SMITH, A., D., *The Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge 1981
- SOVRE, A., *Predsokratiki*, Slovenska matica, Ljubljana 1946
- VREG, F., *Demokratsko komuniciranje*, Obzorja, Maribor 1990
- WENTURIS, N., »Ethnicität, Nationalstaat und EG-Integration«, ref. na simpoziju »Föderale Perspektiven für Europa: Probleme – Bedingungen – Konzepte«, Münster, 11.–14. marca 1993
- WILLIAMS, D., E., *Business Communication as Reflectors of Diversified Cultures*, v: *Business Communication and Mass Media*, Alinea, Zagreb 1992
- ZÖLLNER, M. (ur.), *Europäische Integration als Herausforderung der Kultur: Pluralismus der Kulturen oder Einheit der Bürokratie?*, H. M. Schleyer-Stiftung, Essen 1992